

Tollens, thuis en onderweg

Hendrik Tollens en de materiële herinneringscultuur

RUUD POORTIER

Tollens at home and on the road. Hendrik Tollens and the material aspects of memory culture

Tollens' work as a poet has largely vanished from collective memory since his death in 1856 and has been subject to endless and partly subjective abuse. This article addresses the material mementos involving Hendrik Tollens and focuses on three elements: the statues (Rotterdam, Rijswijk), public collections, and name-giving, including those of streets. In all of these cases the conclusion is that the material memories need to be conserved, made accessible and be provided with explanations so they will function as such for future generations.

'TOLLENS'. Met goudkleurige letters stond het op de sokkel van zijn monument in het Rotterdamse Park. 'TOLLENS', gebeiteld in de granieten afdekplaten van zijn graf op het kerkhof achter de dorpskerk van Rijswijk. Meer niet. Voor de tijdgenoot was alleen de naam blijkbaar voldoende om in gedachten te brengen wie en wat de gememoreerde Tollens was. Maar de tijd vervliegt en de herinnering vervaagt. Zowel in Rotterdam als in Rijswijk zijn wellicht daarom later zijn geboorte- en sterfdatum toegevoegd en in Rijswijk bovendien de kwalificatie 'volksdichter' en een portret.¹ Zodoende krijgt de argeloze voorbijganger van tegenwoordig enige kennis aangereikt over de populairste, meest gelezen, meest gedeclameerde en meest gelauwerde dichter van de eerste helft van de negentiende eeuw. De lezers van dit tijdschrift zullen dit nog weten, maar is Hendrik Tollens verder niet weggeleden in een klein compartiment van de collectieve herinnering dat slechts bevolkt wordt door een navenant klein gezelschap van specifiek geïnteresseerde cultuurhistorici?

Wie een band met het verleden wil opbouwen en wie onverwacht daarmee in contact komt, is mede afhankelijk van wat er nog herinnert aan de persoon of de gebeurtenis. 'Herinneren' is een actief werkwoord dat wijst op een dynamisch proces. In de woorden van Karin Tilmans: 'It is an activity, something that happens in time and place, and that on every occasion when we come together to do the work of remembrance, the story we fashion is

1 In Rotterdam zijn geboorte- en overlijdensgegevens bijgevoegd met een verkeerde sterfdatum: 31 oktober in plaats van 21 oktober; mogelijk is deze fout overgenomen uit enkele grote encyclopedieën.

different from those that have come before.’² Willem Frijhoff definieert het begrip zo: ‘Herinneren is, vanuit de claim op en reële band met het verleden, een andere werkelijkheid voorstellen met de middelen van nu.’³ Ann Rigney heeft haar boek *The afterlives of Walter Scott* (2012), over de ontwikkeling die de herinnering aan de Schotse auteur in de loop der tijd heeft doorgemaakt, daarom de ondertitel *Memory on the move* meegegeven. Liedeke Plate en Anneke Smelik redigeerden op hun beurt een boek over *performing memory*.⁴

Het proces van herinneren is niet beperkt tot een confrontatie met het wat statische begrip *lieu de mémoire*, vastgelegd door Pierre Nora en later verbreed en in abstracte zin verruimd tot een minder plaatsgebonden connotatie.⁵ Jan en Aleida Assmann onderscheiden verschillende fasen waarin de herinnering zich ontwikkelt: eerst nog binnen een kring van direct betrokkenen, daarna binnen die van hun nabestaanden en ten slotte wordt het stadium bereikt dat externe herinneringsdragers noodzakelijk zijn om het verband te leggen tussen het verleden en de latere generatie.⁶ Deze dragers behoeven niet statisch en stoffelijk te zijn. In mijn proefschrift over de herinneringscultuur rond de dichter Hendrik Tollens beschouw ik niet alleen het creatieve werk en de reacties daarop in de literatuurgeschiedenis voor een schrijver of dichter als de voornaamste mediators tussen verleden en heden (en de toekomst!), maar besteed ik ook aandacht aan de semi- en niet-literaire herinneringsdragers.⁷ In dit artikel bespreek ik vooral de materiële dragers.

Waar kunnen wij, argeloos of niet, Tollens in materiële zin nog tegenkomen? Ik zal dit toespitsen op de beelden, de collecties en de (straat)naamgeving. Ik zal bij elk element nagaan in hoeverre er (nog) interactie tussen de beschouwer en Tollens kan ontstaan. De dichter zelf heeft – anders dan bijvoorbeeld Walter Scott of Hans Christian Andersen – nauwelijks een eigen herinneringscultuur geschapen en we zijn dus vooral afhankelijk van externe factoren. Ik leg mij beperkingen op: ik bespreek hier in eerste instantie niet zijn plaats in de *literaire* herinneringscultuur en evenmin zijn bijdrage aan de geschiedenis van de firma

2 Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter (red.), *Performing the past. Memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 7.

3 Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011) 42.

4 Ann Rigney, *The afterlives of Walter Scott. Memory on the move* (Oxford 2012); Liedeke Plate en Anneke Smelik, *Performing memory in art and popular culture* (New York/London 2013).

5 Pierre Nora, *Lieux de mémoire*, 7 delen (Parijs 1984-1999); in Nederland redigeerde H.J. Wesseling het vierdelige *Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2004-2005).

6 Zie bijvoorbeeld: Jan Assmann, ‘Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität’, in: Jan Assmann en Tonio Hölscher, *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt 1988) 9-16; Aleida Assmann, *Erinnerungsraum. Formen und Wandlungen des kulturelles Gedächtnisses*. Vijfde druk (München 2010)

7 Ruud Poortier, *Tollens' nagalm. Het dichterschap van Hendrik Tollens (1780-1856) in de Nederlandse herinneringscultuur* (ongepubliceerd proefschrift Universiteit van Amsterdam 2014; te raadplegen op <http://dare.uva.nl/record/1/432199>). Bij semi-literaire herinneringsdragers bestaat wel een relatie met het literaire werk, maar een indirecte. In het geval van Tollens denk ik hierbij aan rederijkerskamers, biografieën, naslagwerken, toonzettingen en het Tollens-fonds.

Tollens & Co., de voortzetting van zijn verhandel.⁸ Beide zijn aspecten van herinneringscultuur die een ander kader dan dit artikel vragen.

Een tweede vraag in dit kader is, in hoeverre de beschouwers door wijzigende omstandigheden sinds Tollens' tijd hun herinneringen anders zijn gaan ervaren. Hierbij ontkomen we niet aan hun reflectie op zijn dichtwerk.

Beelden in de herinneringscultuur

Er zijn vele afbeeldingen van Tollens gemaakt: tekeningen, gravures, een beeldenaar. Sommige hiervan dienden alleen ter illustratie, maar in andere gevallen, zoals de monumenten in Rotterdam en Rijswijk, beoogden de initiatiefnemers nadrukkelijk de herinnering aan de dichter levend te houden.

Dit gold ook voor het borstbeeld dat nog bij Tollens' leven, ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag werd vervaardigd. Dertig jaar eerder moest de dichter nog niets van een dergelijk eerbetoon weten, maar in 1850 liet hij zich een buste welgevallen.⁹ De maker was Johan Theodore Stracké (1817-1891, zijn naam kent vele varianten) en het werk werd tentoongesteld in Museum Boijmans in Rotterdam, waar het vrij kon worden bezichtigd. Volgens de kranten kwamen in de eerste dagen zo'n 4500 toeschouwers het beeld bekijken.¹⁰ Als herinneringsdrager functioneert een afbeelding echter alleen in een openbare ruimte. Het Historisch Museum Rotterdam heeft het beeld teruggevraagd uit de bruikleen aan het Museum Rijswijk, waar het toepasselijk in de Tollenskamer stond, en het na de sluiting in het depot geplaatst, waardoor het momenteel niet toegankelijk is en dus geen actieve herinneringsfunctie meer vervult.

De beide monumenten die in 1860 ter nagedachtenis aan Tollens werden opgericht, zijn de duidelijkst aanwezige voorbeelden van bewust ingestelde materiële herinnering aan de overleden volksdichter. De geschiedenissen ervan tonen aan dat herinneringsdragers in de eerste plaats verzorgd moeten worden om hun functie te kunnen behouden.

Vrijwel onmiddellijk nadat Tollens op 21 oktober 1856 in Rijswijk was overleden, ontstonden er verschillende initiatieven om een beeld op te richten: in de kring van zijn Amsterdamse vrienden, in zijn geboorte- en woonplaats Rotterdam en in de Haagse genootschappen die Tollens in zijn Rijswijkse tijd wel eens bezocht.¹¹ Deze aandacht is niet verwonderlijk. Zoals het *Algemeen Handelsblad* het in een uitgebreid herdenkingsartikel formuleerde: 'Het is alsof er een lid van ieders huisgezin is afgesneden, zóó naauw was hij aan allen verwant, zóó gevoel-

8 In 1955 liet de firma Tollens & Co. in eigen beheer een mapje verschijnen, *Historie van verf en firma*. 'Tollens' is nu een merk verf van de Franse onderneming Lafarge.

9 Brieven aan zijn uitgever J. Immerzeel van 10 en 24 maart 1821, Koninklijke Bibliotheek, 113 C 10-11.

10 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage* en *Rotterdamsche Courant*, beide van 27 september 1850.

11 Gerard Keller beschrijft als Conviva op kritische toon een voordracht van Tollens in 'Oefening kweekt kennis', in: *Het Servetje en zijn gasten*, uitgave door Wim Zaal (Den Haag [1979]).

de ieder door zijne zangen zich aangetrokken.¹² Tollens gold zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw als de populairste dichter van Nederland. Zijn gedichten werden in grote oplagen uitgegeven en voorgedragen, ieder behoorde zijn *Volkslied* te kennen, het dichtstuk *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* was verplichte lees- en declamatiestof op scholen. Bovendien werden juist in deze jaren de twaalf delen *Gezamenlijke dichtwerken* (1855-1857) uitgegeven, op zich bij leven al een bijzondere eer. Enkele jaren tevoren was Tollens bij zijn zeventigste verjaardag in Rijswijk uitbundig gefêteerd: naast het borstbeeld werd hij bevorderd tot Commandeur in de Orde van de Nederlandsche Leeuw, ontving hij een gouden penning, een zilveren inktstel met inscriptie en een fonds-op-naam, het Tollens-fonds, dat nog steeds bestaat en actief is.

De eretitel 'volksdichter' op de penning had een positieve connotatie, en het was dan ook dat 'volk', de natie, die hem na zijn dood in ere diende te houden.¹³ Daartoe lagen er de bundels, maar dat was in de ogen van zijn bewonderaars niet voldoende. De Haagse schrijver en dichter Carel Withuys (1794-1865) hoorde op de avond van Tollens' sterfdag het bericht van diens overlijden en onderbrak een recensie voor de *Vaderlandsche Letteroefeningen* met een uitweiding over de ontslapen volksdichter waarin hij als eerste de gedachte aan een monument formuleerde:

Moge de smart over zijn gemis leniging zoeken in bewijzen van dankbaarheid en liefde aan zijn stoffelijk overschot, en op de plaats waar zijn overdierbaar gebeente in den moederschoot der aarde zal rusten, en die waardig is een gedenkteeken te dragen zoo schoon en grootsch als alleen de dankbaarheid en liefde eens geheel volks als zulk eenen Dichter, tolk des Allerhoogsten, en vriend en weldoener der menschheid, vermogen toe te wijden!¹⁴

Withuys dacht dus aan een monument op Tollens' graf, waarvan de plaats hem op dat moment nog niet bekend was.¹⁵ De Amsterdamse en Rotterdamse initiatiefnemers dachten er anders over. Uiteindelijk verenigden de plaatselijke comités zich en besloten tot een nationaal gedenkteken in Rotterdam en een bescheidener grafmonument in Rijswijk. Voor het laatste zou tien procent van de opbrengst van de landelijke inzameling worden gereserveerd. De beelden kwamen er inderdaad, maar de goedgeefsheid van de natie bracht aanzienlijk minder op dan het comité had verwacht. Nog chagrijnig omdat zijn plan te weinig weerklank had gevonden, schreef Withuys:

De waan was zoo groot, dat men meende f300.000 te zullen krijgen, als men de bijdrage op 50 Cents bepaalde. De utopisten dachten dat er geen werkmans in den Lande zou zijn, die niet met 50 Cents zou komen aanvliegen.¹⁶

12 *Algemeen Handelsblad*, 24 oktober 1856; ik acht het waarschijnlijk dat mr. A. Bogaers hiervan de auteur is.

13 Ook Vlamingen lieten zich niet onbetuigd: dichters als Prudens van Duyse, Jan van Beers en Jan van Ryswyck sloten zich aan bij het koor van klaagzangers.

14 *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1856), 683.

15 Tollens zelf wenste zich in *Avondwandelings* uit *Laatste gedichten II* een graf in Rijswijk.

16 Brief Withuys aan G.D.J. Schotel 24 juli 1859, Gemeentearchief Rotterdam, inv.nr. 1083, C 37.

Er was inderdaad sprake van overschatting: er kwam nog geen tienduizend gulden binnen, wat uiteraard gevolgen had voor de begroting en voor de uitvoering van de beelden. Het Rotterdamse moest in de winter met een houten kap tegen weersinvloeden worden beschermd, en met name het grafbeeld zou de gevolgen van het zwakke materiaal ondervinden.¹⁷

Substantiële grafmonumenten waren anno 1860 niet ongebruikelijk, maar een standbeeld voor een tijdgenoot was dat wel: tot dan toe waren met uitzondering van koning Willem II alleen grote vaderlanders uit een ver verleden met een standbeeld geëerd.¹⁸ Stracké kreeg ook deze opdracht. De onthulling in Het Park vond op 24 september 1860 plaats op aangeven van koning Willem III. De aanwezigheid van prins Frederik en de kroonprins benadrukten niet alleen de band tussen dichter en koningshuis, maar ook het nationale karakter van de gebeurtenis. Uiteraard was het evenement aanleiding tot nieuwe teksten die de herinneringsfunctie van het beeld noemden. Mr. Adrianus Bogaers (1795-1870), vriend en bewonderaar van Tollens, schreef in de *Feestcantate* die ter plekke werd uitgevoerd:

Maar, marm'ren Eerebeeld, door Vorst en Volk geheven,
Tuig hij, als wij reeds gaan tot asch, –
Getuig het nog den achterneven,
Hoe dier aan Neêrland Tollens was.¹⁹

Een muzikaal toneelstuk van F.H. Greb (Frederik Hendrik, 1813-1867) dat die avond in de Rotterdamsche Schouwburg werd opgevoerd, profeteerde eveneens de onsterfelijkheid:

Zijn sluimerende asch blijft onze dank gewijd,
En worde door ons kroost, in later tijd
Bij 't staren op zijn beeld, alleen door lof vervangen.²⁰

De functie van het beeld was duidelijk ook gericht op de toekomst. In obligate gravures zien we ouders hun kinderen wijzen op de grote Tollens, maar het standbeeld is nauwelijks als *lieu de mémoire* geactiveerd. In 1880 dreigde in Rotterdam de honderdste geboortedag van Tollens zelfs ongemerkt voorbij te gaan, maar anonieme herdenkers plaatsten toch twee kransen bij het beeld. Van een herdenkende plechtigheid was geen sprake.²¹ En dat in een eeuw waarin aan jubilea juist vaak feestelijke aandacht werd geschonken.²²

17 'De jas van Tollens' werd pas in 1962 overbodig na een restauratie van het standbeeld.

18 Erasmus (Rotterdam, 1622), Jacob Cats (Brouwershaven, 1829), Michiel de Ruyter (Vlissingen, 1841), Willem van Oranje (Den Haag, 1841 en 1845), Rembrandt (Amsterdam, 1852) en Laurens Jansz. Coster (Haarlem, 1856, verving een beeld uit 1722); in 1862 zou een tweede tijdgenoot een beeld krijgen: de schilder Ary Scheffer in Dordrecht.

19 A. Bogaers, *Feestcantate bij de plegtige onthulling van het standbeeld van Tollens [...]* (s.l. [1860]).

20 F.H. Greb, *Het Tollensfeest, 24 september 1860: zinnebeeldige voorstelling ter gelegenheid der onthulling van 's dichters standbeeld in het Park te Rotterdam* (Rotterdam 1860) 13.

21 *Algemeen Handelsblad*, 26 september 1880; *De Tijd*, 27 september 1880; de enige herdenking vond plaats in Amsterdam, waar het bestuur van het Tollens-fonds een avond in het Paleis voor Volksvlijt belegde.

22 Zie het themanummer *Jubelfeest der jubilea. Feestelijke herdenkingen in de negentiende eeuw* van *De Negentiende Eeuw* 26 (2002) 1.

In de twintigste eeuw fungeerde het beeld wel als één van de iconen van de stad, getuige de afbeeldingen ervan op prentbriefkaarten. Rotterdam was inmiddels uitgebreid en Het Park omzoomd door infrastructuur en gebouwen. Tussen 1977 en 2013 werd ter plekke het *Poetry Park* (later: *Dunya Festival*) gehouden. De honderdvijftigste verjaardag van het beeld werd in dat kader ingepast en was tevens de aanleiding tot een (schaars bezocht) symposium en een tentoonstelling in de Rotterdamse bibliotheek.

Het grafbeeld te Rijswijk werd eveneens plechtig onthuld, op 20 oktober 1860. Het stelde een treurende muze voor, die geplaatst was op een hardstenen sokkel. Reinier Bakhuizen van den Brink, voorzitter van de Haagse afdeling van het Tollenscomité, erkende het beeld als drager van de herinnering aan Tollens:

moge zij [de Nederlandse natie, RP] zelve te eeniger tijde onder andere namen en andere staatsvormen onkennelijk worden en tot de volken der oudheid overgegaan zijn, dat toch de herinnering van wat zij was en wat zij wilde in de gezangen van haren dichter blijve leven.²³

Voor het beeld was echter nog geen duizend gulden beschikbaar geweest en beeldhouwer Eugène Lacomblé (1828-1905) had het vervaardigd van een soort zandsteen dat snel verpulverde. In 1871 waren er al vijf vingers van de muze losgeraakt. Door een lange serie van verdere beschadigingen en daarop volgende onoordeelkundige ‘behandelingen’, verloederde het herdenkingsteken tot een beschamend monstrum, waarover een krant in 1960 nog schreef:

Het schandelijk verwaarloosd teken op zijn graf, een aanfluiting voor de gemeente Rijswijk; een lupusachtig vervormd geheel [...], triest symbool van aardse vergankelijkheid [dat] tot een schande werd.²⁴

Niemand nam meer de moeite geld en energie te steken in de koestering van deze drager van de herinnering aan iemand die ooit bejubeld werd en onsterfelijk verklaard.²⁵ In 1970 bleek het te zijn weggehaald. Alleen de lege sokkel bleef staan, met de naam TOLLENS, zodat de verbinding met de begraven volksdichter niet geheel werd verbroken.

Was een bedorven beeld een aanfluiting, een lege sokkel was dat ook. Door plaatselijk initiatief en sponsoring konden de gebroeders Cees, Thony en Wouter Kolff, nazaten van Tollens, op 6 maart 2011 een nieuw beeld onthullen dat *deze lieu de mémoire* in elk geval voor de komende decennia in de aandacht houdt.²⁶ Goede conservering is voor een herinneringsdrager noodzakelijk: had

23 De toespraak is afzonderlijk uitgegeven en tevens opgenomen in R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen over Vaderlandsche geschiedenis en letteren 5* ('s-Gravenhage 1913) 436-441.

24 *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 23 januari 1960.

25 Formeel is de burgerlijke gemeente Rijswijk de eigenaar; in 1875 hadden de zoons van Tollens nog financieel bijgesprongen omdat zij het beeld niet tot een ‘risée’ wilden laten verworden.

26 Zie ook Lotte Jensen, ‘Commemorating Tollens: cultural nationalism, literary heritage and Dutch national identity’, *Dutch Crossing* 36 (2012) 244-255.

Rotterdam geen kap gehad, had Rijswijk niet het initiatief tot een nieuw grafmonument gekend, dan was aan de verwijzing naar de dichter Hendrik Tollens letterlijk en figuurlijk afbreuk gedaan.

Collectievorming

Zijn de monumenten openbaar te bekijken, bij de verzamelingen in bezit van musea, archieven of particulieren ligt dat anders. Hier is voor de herinneringscultuur van belang in hoeverre de herinneringsdragers toegankelijk zijn. Tollensiana werden al tijdens het leven van de volksdichter verzameld, maar dit waren vooral bundels, autografen en andere documenten. Van museale collecties was nog geen sprake, de collectioneurs waren particulieren die zich met Tollens verbonden voelden. Een aantal voorwerpen en documenten is binnen de familie gebleven, zoals schilderijen en penningen, maar wordt incidenteel wel tentoongesteld.²⁷ De collectie van Adriaan Bogaers, die werkelijk alles van en over zijn vriend Tollens verzamelde, is uiteindelijk door zijn schoonzoon aan de Koninklijke Bibliotheek geschonken en later aangevuld met bezittingen van een kleindochter van Tollens.²⁸ Ook mr. Abraham de Vries (advocaat en raadsheer in Amsterdam, 1817-1879, zoon van de letterkundige Jeronimo de Vries), legde een verzameling Tollensiana aan, die nu wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Leiden. Een andere grote documentencollectie, bijeengebracht door dr. G.D.J. Schotel ter voorbereiding van zijn biografie, bevindt zich in het Stadsarchief Rotterdam. Op deze wijze zijn de verzamelingen van Bogaers, De Vries en Schotel echter wel toegankelijk geworden en wie in deze instellingen de weg weet, kan deze memorabilia gemakkelijk vinden. Het Historisch Museum Rotterdam beschikt naast het marmeren borstbeeld over Tollens' schrijfstoel met inscriptie. Beide staan in het depot.

Museum Rijswijk 'Het Tollenshuis' is één van de tien 'schrijvershuizen' in Nederland.²⁹ Tollens huurde dit landhuis, dat toen Ottoburg heette, nadat hij zich uit zijn verfhandel had teruggetrokken en woonde er de laatste tien jaar van zijn leven met groot genoegen. Na zijn dood vertrokken zijn beide dochters, maar in volksmond bleef Ottoburg 'het huis van Tollens' heten.³⁰ In 1950

27 De laatste keer in 2010, in de Rotterdamse Bibliotheek, ter gelegenheid van 150 jaar standbeeld.

28 Bogaers was voornemens over Tollens een biografie te schrijven. Gilles Schotel vond dat Bogaers te lang talmde en bood hem aan met het materiaal aan het werk te gaan. Dit leidde tot een ophemelende levensbeschrijving *Tollens en zijn tijd* (Tiel 1860); zie mijn proefschrift *Tollens' nagalm*, hoofdstuk 3.3.2. Van Bogaers verscheen wel een 'Levensbericht' in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1857*, 103-116.

29 Andere schrijvershuizen zijn de woningen van Louis Couperus (Den Haag), Pieter Czn. Hoof (Muiden), Constantijn Huygens (Voorburg), A.M. de Jong (Nieuw Vossemeer), Multatuli (Amsterdam), Spinoza (Rijnsburg), Theo Thijssen (Amsterdam), Betje Wolff/Aagje Deken (Midden-Beemster) en Belle van Zuylen (Oud-Zuilen); in voorbereiding is het Harry Mulisch Huis (Amsterdam).

30 De herinnering aan de dichter is wellicht ook bewaard door het feit dat tot 1889 kinderen van Tollens in de Herenstraat woonden en dat Saartje Pruikenmaker (1846-1931, dienstbode bij Frans Tollens) zich uitgaaf voor een vondeling die door de dichter geadopteerd zou zijn. Ze stond bekend als 'Mietje Tollens'.

Afb. 1 Zilveren inktstel met speelwerk en inscriptie, geschenken aan Tollens voor zijn zeventigste verjaardag, 24 september 1850. Vervaardigd door Theodorus Gerardus Bentveld (1782-1853). Collectie Museum Rijswijk.

betrok het Oudheidkundig Museum Rijswijk er een ruimte en vanaf die tijd is de ondertitel ‘Het Tollenshuis’. Het Museum heeft als enige instelling het verzamelen van Tollensherinneringen in de doelstellingen staan:

het opsporen, verwerven, verzamelen, behouden en exposeren van [...] kunstwerken en voorwerpen, die op enigerlei wijze te maken hebben met de dichter Hendrik Tollens, dan wel met diens woning te Rijswijk.

Er is een stijkkamer ingericht met een deel van de verzameling: enkele attributen zoals een schrijfstel en een schrijfkist, een klein (gelauwerd!) borstbeeld, twee miniaturen van het Rotterdamse beeld, enkele schilderijen en een aantal uitgaven. Afzonderlijk staat zijn zilveren inktstel opgesteld.

De inventaris van het Museum telt echter veel meer archivalia, waaronder autografen, uitgaven, brieven en andere memorabilia. Het is dan ook vooral dáár waar de herinnering bewaard wordt: in de Tollenskamer zelf is weinig toelichting aanwezig om de herinnering aan Tollens echt te activeren.

En daarmee raken we aan een tweede belangrijk aspect van de herinneringscultuur: als erfgoed zich achter slot en grendel bevindt, is de mogelijkheid tot herinnering afwezig. Men wéét hoogstens dat het bestaat, maar de daadwerkelijke ontmoeting ontbreekt, men moet gaan zoeken. En daarvoor is weer een impuls nodig: toeval, of gerichte nieuwsgierigheid. Dit geldt voor de Tollens-archivalia, en zelfs voor het museum dat zijn naam draagt.

Naamgeving

Een derde manier om personen of zaken materieel in herinnering te houden, is hen te vernoemen, bijvoorbeeld in straatnamen of bij bepaalde voorwerpen. Hier komen we Tollens weer tegen. De Vlaamse taal- en naamkundige Jozef Leenen (1891-1976) constateerde dat in de negentiende eeuw de straatnaamgeving niet alleen tot doel had letterlijk wegwijs te worden in een woonbuurt, maar ook tot doel had het volk op te voeden en te ontwikkelen: ‘Ter lering en stichting van de goede gemeente kwamen de namen van behartenswaardige begrippen en kennenswaardige dingen, en van gedenkwaardige personen en gebeurtenissen op de straathoeken te prijken.’³¹

Een achterliggende gedachte van de naamgevende instanties is op deze wijze naast het praktisch nut ook de nationale identiteit te versterken. Het leek het Amsterdamse gemeentebestuur in 1870 gepast vaderlandse helden uit het staatsbestel, de kunsten en de wetenschappen, in straatnamen van de nieuwe wijken buiten de stadssingel te vereeuwigen. Op deze wijze werden straatnamen dragers van herinnering aan wie of wat vernoemd werd. De naamborden kunnen als materiële herinneringsdragers worden uitgelegd, maar deze geven geen garantie dat de herinnering daadwerkelijk tot stand komt. Wanneer de naam echter wordt toegelicht met een korte kwalificatie van de vernoemde, kan de toeschouwer de reden van vernoeming beter plaatsen. In de Haagse Schilderswijk sieren afbeeldingen de straathoeken en in Amsterdam heeft de kunstenaar Paul Fennis het initiatief genomen straatnamen beeldend toe te lichten.³² Op deze wijze komt niet alleen de kunstenaar weer in de gedachten,

Afb. 2 Straatnaambord Tollensstraat Rijswijk, met beknopte toelichting. Foto auteur.

31 J. Leenen, *Theorie en praktijk van de straatnaamgeving* (Leuven/Brussel 1946) 10; zie ook Richard Kooloos, *The story of street names in the Netherlands* (masterscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 2010), <http://theses.eur.nl/pub/8167> (geraadpleegd op 22 maart 2016) 10-13.

32 Ook de Tollensstraat is voorzien van een portret en een citaat. Helaas staan de tweede naam van de

maar vlamt er tevens een associatie op met de reden van zijn vernoeming, zijn historisch kunstenaarschap. Voor dichters gelden nog andere mogelijkheden: in de Nicolaas Beetsstraat in Amsterdam hangt een geluidskast, waaruit je door het indrukken van een knop, negentiende-eeuwse gedichten kunt horen.³³

Ook Tollens kreeg zijn straten. Tussen 1878 en 2010 werden in Nederland in zestig (voormalige) gemeenten eenenzestig straten (lanen, pleinen etc.) en twee bruggen naar hem genoemd. In België heeft alleen het West-Vlaamse De Haan een Tollenslaan. Bij de oudste Tollensstraat, in Den Haag, was nog geen sprake van echte systematiek: Tollens deelt zijn vernoeming in de nieuwe wijk Het Kleine Veentje weliswaar met Bilderdijk, Helmers en Da Costa, maar ook met de filosoof François Hemsterhuis en de buitenplaats Zorgvliet.³⁴ Tegenwoordig maakt de straat deel uit van het Zeeheldenkwartier.

Die systematiek bestond toen wel in Amsterdam, waar in de laatste decennia van de negentiende eeuw een dichters- en schrijversbuurt werd aangelegd, met een Tollensstraat, die onder andere bekend zou worden door de tramremise. Ter herinnering hieraan – en dus niet aan de dichter! – werd een trambrug bij Diemen in 1996 de Tollensbrug genoemd. In Tollens' geboortestad Rotterdam bepaalde de aannemer de straatnamen van een uitleg bij de Noordsingel. De Tollensstraat daar (uit 1880) wordt wat willekeurig geflankeerd door grootheden als Jacob Cats, Erasmus en Rembrandt. Haarlem is een apart geval: het oostelijk deel van de Amsterdamse Buurt telt vele dichtersnamen en de naam 'Tollensstraat' werd in 1911 al geschrapt vóór er huizen stonden.³⁵ Maar in 2010 kreeg een verbindingspad toch de naam 'Tollenspad', tot nu in Nederland de laatste straatnaamgeving die aan de voormalige volksdichter herinnert.

Er zijn enkele Tollensstraten verdwenen, maar dit gebeurde om praktische of infrastructurele redenen, niet uit weerszin of desinteresse.³⁶ In Enschede kreeg de Tollensstraat landelijke bekendheid: hier stond de vuurwerkfabriek die op 13 mei 2000 explodeerde, waarbij 23 mensen omkwamen. Vergelijking met andere negentiende-eeuwse schrijvers leert dat alleen Bilderdijk en Beets méér vernoemd zijn; Da Costa staat ongeveer op dezelfde hoogte als Tollens; Van Lennep, Potgieter, Staring en Douwes Dekker/Multatuli moeten het met minder doen.

De herinneringsfunctie van straatnamen is nog slechts sporadisch en fragmentarisch onderzocht; de precieze verhouding tussen memorerende en uti-

dichter en het jaartal van het citaat verkeerdt vermeld. Het is een initiatief van de kunstenaar, niet van de Gemeente Amsterdam.

33 Van Tollens klinkt *De verklikking*, een jeugdgedicht uit *Verstrooide gedichten*.

34 De nabijgelegen Toussaintkade, waar A.L.G. Bosboom-Toussaint had gewoond, kreeg pas na haar dood in 1886 deze naam. In de jaren twintig werd diagonaal de Vondelstraat aangelegd, waardoor een deel van Tollensstraat verloren ging.

35 De straat liep in het verlengde van de Adriaan Loosjesstraat, maar lag bij de projectie nog in de gemeente Haarlemmerliede c.a. Na de annexatie is gekozen voor één naam – en dat werd niet Tollens.

36 De annexatie van Kralingse Veer in 1941 leverde Rotterdam een tweede Tollensstraat op. Het gehele dichterswijkje dat eerder tot de gemeente Capelle aan den IJssel behoorde, werd hernoemd. In Hoogeveen veranderde de infrastructuur en verdween de straat in 2005.

litair functie zal op basis van nader onderzoek moeten worden bepaald. Het is echter duidelijk dat de herinnering versterkt kan worden door de toevoeging van data en het beroep of de hoedanigheid van de vernoemde. Gemeenten zijn daarin vrij, maar slechts twaalf van de zestig hebben hun keuze toegelicht. Doorgaans hebben de straatnamen daardoor een beperkt aandeel in de herinneringscultuur en dat geldt ook voor Tollens.

Er werden in de loop der tijd niet alleen straten naar Tollens genoemd. Het benoemen van dieren, planten, zwaarden, huizen, schepen en brilmonturen heeft naast praktisch nut nog andere connotaties: wie een naam geeft, heeft macht over het benoemde; wie een object een naam geeft, personaliseert het en geeft het affectieve betekenis. Bij de overige Tollensnamen moeten we vooral aan het praktische nut denken: vier schepen, een lectuurbak, een rododendron, een paard. Niettemin, we konden ze ooit tegenkomen, maar hun functie als herinneringsdrager is divers geweest.

De *clipper bark* 'Tollens' heeft in 1856 de naam gekregen als eerbetoon aan de bejaarde dichter en het stoomschip dat in 1880 de opvolger werd, verwees naar het (mat gevierde) eeuwfeest van de naamgever. De beide andere schepen (uit 1920 respectievelijk 1946) lijken geen direct verband met de dichter te hebben, maar hun naam zal toch een associatie hebben opgeroepen. Een eerbetoon was ook de *rhododendron tollensia* die in 1859 door de Gentse bloemist Karel Delmotte wordt gepresenteerd. De herinneringswaarde is echter nihil: in 1869 wordt de heester al niet meer genoemd en heden ten dage is hij in de internationale rododendronwereld onbekend. Bij de lectuurbak model 'Tollens' uit 1946 en de fokhengst Tollens (1943-1954) zijn er geen aanwijzingen een directe relatie met de dichter.³⁷

Tollens in het referentiekader?

Bij wie Tollens kent, al is het maar van naam, wekken deze dragers herinneringen op; bij wie hem niet kent, komt de verbinding tussen heden en verleden niet tot stand zonder dat er een referentie aan de dichter is toegevoegd. Anders kan men zich er niets bij voorstellen. Aleida Assmann spreekt in dit kader van *Bewohnung*, bezieling. Wat het collectieve geheugen niet permanent kan bewaren, kan elders worden opgeslagen, als het ware in de kast gelegd (*Speichergedächtnis*). Maar het is er wel, en het kan worden gereactiveerd, herbezield door het figuurlijk van de plank te halen en er een nieuwe betekenis aan toe te kennen (*Funktionsgedächtnis*).³⁸ Wat de standbeelden betreft, zullen de initiatiefnemers van 1860 niet aan de houdbaarheid van hun producten hebben getwijfeld: het waren immers materiële garanties tegen de vergetelheid. Als het Rotterdamse

³⁷ De beukenhouten lectuurbak 'Tollens' werd à f 17,75 aangeboden door Miedema's Meubel- en Beddenmagazijn te Leeuwarden (*Leeuwarder Courant*, 15 november 1946). De kleinzoon van de paardenfokker deelde mij mee dat 1943 het jaar T was en dat het dier toch een naam moest hebben.

³⁸ Assmann, *Erinnerungsräume*, 133-142.

beeld op een prentbriefkaart verschijnt, is de herinnering echter gemoduleerd: niet Tollens wordt in de herinnering gebracht, maar zijn standbeeld. Een dergelijk proces is onomkeerbaar zolang de dichter zelf als zodanig is vergeten.

In sterkere mate geldt dat voor de collecties: wat eens persoonlijke belangstelling was, is slechts bewaard gebleven doordat verdienstelijke geesten het erfgoed in een museale context hebben laten plaatsnemen. Dat het daar letterlijk op de plank en in de kast verdween, en dus *Speicherungedächtnis* werd, weerhoudt de belangstellende niet de stukken op te vragen en in te zien. Op dat moment functioneren ze weer actief in het herinneringsproces.

De straatnamen ten slotte vereisen een andere studie omdat hun herinneringsfunctie niet los kan worden gezien van hun taak als lokale wegwijzers.

Hoe heeft de herinnering aan Tollens ondanks de verschillende herinneringsdragers dan toch kunnen evolueren van grenzeloze bewondering tot vergetelheid en verguizing? Het antwoord ligt besloten in de veranderende beoordelingen binnen de literatuurgeschiedenis.

Zijn werk bleef tijdens zijn leven lang onaantastbaar: Adriaan van der Hoop jr. had rond 1830 geprobeerd Tollens' reputatie schade toe te brengen, maar moest toegeven dat dergelijke pogingen bij voorbaat kansloos waren. Het tijdschrift *De Gids* oordeelde lang mild over de volksdichter, maar sprak in 1855 toch als eerste het oordeel 'middelmatic' uit, gevolgd door Nicolaas Beets, die hem in 1857 geen dichterschap op de eerste rang toekende. Er kwam toen nog een weerwoord.³⁹ Dat klonk niet meer toen Conrad Busken Huet in 1874 'gericht hield' en Frederik van Eeden in 1885 als Cornelis Paradijs met Tollens de spot dreef.⁴⁰ De roem van Tollens is dan voorgoed voorbij: zijn werk werd tot onnozele rijmelarij bestempeld en hij zou hoogstens nog als een bespottelijke icoon van een artistieke laagconjunctuur worden voorgesteld. Op een enkele heruitgave van *De overwintering* na werd zijn werk na 1885 niet meer herdrukt en alleen via algemene bloemlezingen kon men nog van zijn gedichten kennismaken. Zijn poëzie werd niet meer bestudeerd. Het voorlaatste handboek van de Nederlandse literatuur, 'Knuvelde', dat vijftig jaar lang invloed had, herdenkt Tollens alleen in diskwalificaties.⁴¹ Deze sijnelden door naar de onderwijsmethoden op middelbare scholen en lieten Anton van Duinkerken in 1957 verzuchten dat ieder schoolkind Tollens leerde smaden zonder hem gelezen te hebben.⁴² In diverse methoden werd zijn naam zelfs niet meer genoemd.⁴³

39 G., in een recensie van Jan van Beers, *De Blinde*, in: *De Gids* 19 (1855) 1, 396-408; Nicolaas Beets, 'Tollens', in: *Verscheidenheden, meest op letterkundig gebied* (Haarlem 1858) 1, 35-90; A. de Jager, *Tollens' Dichterrang gehandhaafd tegen de bedenkingen van Dr. N. Beets* (Deventer 1859).

40 Cd. Busken Huet, 'Tollens', herdrukt in *Litterarische Fantasien en Kritieken* VI (Haarlem 1882), 97-83; Cornelis Paradijs (= Frederik van Eeden), *Grassprietjes* (Amsterdam 1885) plaatste onder andere een serieus vers van Tollens tussen de spotdichten.

41 'Middelmatic', 'banaal', 'onbeduidend', 'kinderachtig', 'schijnheilic', 'zouteloos'. Zie G.P.M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* 3. Vijfde druk ('s-Hertogenbosch 1973) 265-266.

42 Anton van Duinkerken, *Beeldenspel van Nederlandse dichters* (Utrecht 1957), 166.

43 Tollens ontbreekt bijvoorbeeld in W. Drop, *Raamwerk*, Piet Calis, *Het spel en de knikkers*, J.A. Dautzenberg, *Nederlandse literatuur*; van de bekende 'Lodewick' is alleen de laatste, 36^e druk positief.

Zijn nagedachtenis was en is afhankelijk van anderen. Hoewel Tollens op een aantal punten is te vergelijken met Walter Scott – nationaal verleden, nationaal heldendom, monument, gegroeide desinteresse – heeft hij in tegenstelling tot zijn Schotse tijdgenoot zelf nauwelijks aan zijn materiële herinneringscultuur bijgedragen.⁴⁴ Evenmin hebben zijn werken sporen nagelaten in artistieke disciplines als toneel of film. Scott richtte bij leven zijn woonhuis Abbotsford zodanig in dat latere bezoekers zich niet alleen aan zijn nagedachtenis konden laven, maar tevens kennismaken met de *scottishness* die hij ook met zijn werk wilde oproepen en vastleggen.⁴⁵ Het huis van Tollens is na zijn dood ontruimd, verkocht en beleefde pas na een eeuw dankzij anderen een nieuwe rol als *lieu de mémoire*.

De biografie van Huygens uit 1972 beoogde geen eerherstel als dichter, maar bracht hem wel terug in de neutrale belangstelling, die uiteindelijk uitmondde in nieuwe aandacht in het kader van de herwaardering van de negentiende eeuw.⁴⁶ Zo was Tollens lang een vergeten dichter, voor wie tussen 1885 en 1972 weinigen de moeite namen zijn werk van de plank te nemen om te bezien of het nieuwe betekenis kon krijgen en zich af te vragen wie toch de man van het standbeeld, van het Tollenshuis en van de straten was.

Hiermee raken we een derde essentieel aspect van de herinneringscultuur: waar het referentiekader en de toelichting ontbreekt, wordt de herinnering niet geactiveerd. *Performing memory* wordt dan *sleeping memory*. Voor wat Johan Huizinga ‘historische sensatie’ noemde, is immers (voor)kennis nodig teneinde te kunnen her-kennen.⁴⁷ Voor wie niets van Tollens weet, blijven de beelden, de Tollenskamer en de Tollensstraten onbeziend. In het beste geval maken zij de beschouwer nieuwsgierig en prikkelen hem/haar tot het zoeken naar de antecedenten van de dichter. Er is dan geen sprake van her-innering, eerder van een eerste kennismaking, die in elk geval een basis legt voor een later herinneringsproces.

Besluit

Aan de hand van de materiële herinneringscultuur rond Hendrik Tollens is te zien hoe deze in verschillende disciplines al dan niet functioneert. Herinneringsdragers zijn wel aanwezig, maar moeten in de eerste plaats geconserveerd, toegankelijk gemaakt en toegelicht worden om de beschouwer een gevoel van herkenning te bezorgen. Immers, in de woorden van Jay Winter: ‘Memory is

44 Er zijn wel portretten van hem gemaakt en uitgegeven. Van zijn borstbeeld deelde hij zelf miniaturen uit.

45 Voor Ann Rigney is *remediation* een belangrijk aspect van herinneringscultuur, zie Rigney, *Afterlives*, hoofdstuk 2 en over Abbotsford hoofdstuk 5.

46 G.W. Huygens, *Tollens, de dichter van de burgerij* (Rotterdam 1972) tot en met Rick Honings, *De dichter als idool* (Amsterdam 2016).

47 J. Huizinga, ‘Het historisch museum’, *De Gids* 84 (1920) 1, 251-262.

history seen through affect.’⁴⁸ Er zal evenmin herkenning plaatsvinden als het de beschouwer aan kennis over Tollens ontbreekt. Op deze wijze stimuleren de materiële dragers de algemene herinnering aan Tollens niet. Het steeds opnieuw vertellen van het verhaal is daarom een taak voor de hoeders van ons gezamenlijke erfgoed en voor het onderwijs.

Ten slotte nog dit: Bakker Piet in de Herenstraat van Rijswijk is in 2014 ‘Hendrik Tollens Cake’ gaan verkopen, naar eigen zeggen omdat bezoekers, bijvoorbeeld van het aanpalende Tollenshuis, uit zijn winkel ‘iets specifiek Rijswijks’ wilden meenemen. Hij achtte Tollens typerend voor Rijswijk en schiep een product dat ‘de smaak der tijden van vroeger doet herleven’. Een kaart met toelichting, een portret van Tollens en het eerste couplet van het *Volkslied* is met een rood-wit-blauw lint aan de koekdoos gehecht. Materieel gezien behoort cake geen lang leven te hebben, maar moge zij model staan voor wat herinneringscultuur teweeg kan brengen, opdat Tollens’ pennenvruchten weer met evenveel smaak geconsumeerd zullen worden als zijn kruidkoek.

Ruud Poortier promoveerde na zijn loopbaan in het voortgezet onderwijs in 2014 op de plaats van Hendrik Tollens in de Nederlandse herinneringscultuur. Hij publiceert ook over lokale (Rijswijkse) geschiedenis.

Correspondentieadres: Emmastraat 34, 2282 AR Rijswijk. E-mail: poortier@msn.com.

48 Tilmans, Van Vree en Winter, *Performing the past*, 12.